

Автор формулює ряд висновків практичного істочниковедческого значення і висловлює ідею створення сводного каталога середньовікових книг, які зараз зберігаються як у архивах і бібліотеках України, так і за її межами.

A. I. Генсьорський

З КОМЕНТАРІВ ДО ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ (Волинські і галицькі грамоти XIII ст.)

З грамот, писаних на Волині в XIII ст., відомі лише три. Вони збереглися в Галицько-Волинському літописі в копіях Іпатіївського кодексу (близько 1425 р.¹) та в кодексах Хлебніковському (в основному XVI ст.²) і Погодинському (XVII ст.³). Дві з них — це грамоти волинського князя Володимира Васильковича, писані в 1288 р. перед його смертю (10 грудня 1288 р.) і внесені в любомльську редакцію Галицько-Волинського літопису десь у 1289 р.⁴ Перша, коротенька, — акт державного значення: заповіт Володимира своєї держави двоюрідному братові Мстиславу Даниловичу:

«Во имѧ ѿца и Сна и Стго Дха. молитвами Б҃ца. и прис* —
двца Мръю и стхъ аггль, се юзъ кнѧзъ Володимерь. снъ
Васильковъ. вноукъ Романовъ. даю землю свою всю и города
по своемъ животѣ. братоу своему Мъстиславу. и столныи
свои городъ Володимиръ. дроугую же грамотоу напсахъ.
братоу своему такою же. хочю и еще и кнѧгинѣ своеи
пстати грамоутоу такою же»⁵.

Друга грамота князя Володимира Васильковича — це акт надання своїй дружині Ользі у володіння міста Кобриня, сіл Городло, Садове і Сомино та монастиря Святих апостолів з селом Березовичі:

«Въ имѧ ѿца и Сна и Стго Дха мltvами стыа. Б҃ца. и прис* —
двца Мръю. стхъ аггль. сеюзъ кнѧзъ Володимѣръ снъ Ва-
сильковъ. вноукъ Романовъ пишуо грамотоу. даль есмъ кнѧ-
гинѣ своеи. по своеемъ животѣ. городъ свои Кобринъ. и с людми
и з данью. како при мнѣ даюли тако и по мнѣ ать дають

¹ Полное собрание русских летописей, т. II. Ипатьевская летопись (далі — Ипат.), издание второе. СПб., 1908, стор. VI.

² Там же, стор. IX.

³ Там же, стор. XI.

⁴ А. I. Генсьорський. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). К., 1958, стор. 54.

⁵ Передаємо цю і наступні дві грамоти правописом вищевказаного видання Іпатіївського кодексу.

* Тут і далі виносні букви подано курсивом.

кнѧгинѣ моєї. иже даль есмь. еи село свое Городель. и с мытом а людье како то на мѧ страдалѣ тако и на кнѧгиню мою, по моемъ животъ. аже боудеть кнѧзю городъ роубити. ини (Х. П а они) к городу а поборомъ. и тотарьщиною. ко кнѧзю. а Садовое еи Сомино же даль есмь кнѧгинѣ свое.

и манастырь свои Апслы же создахи и своею силою. а село есмь коупиль. Березовичѣ. оу Роевича (Х. П. Юрьевича) оу Давыдовича. Федорка, а даль есмь на немъ. н. гриненъ коунъ а. е. локотъ. скорлата, да бронѣ дощатые. а тое даль есмь ко Апслмъ же. а кнѧгини моа. по моемъ животѣ. оже восхочеть в черничѣ пойти поидеть. аже не восхочеть ити. а како еи любо. мнѣ не воставши смотрить что иметь чинити. по моемъ животѣ.

Слід вказати на характерні особливості наведених грамот. По-перше, на поширення звичайного в ті і пізніші часи звернення «Во имя Отца...» словами «молитвами святыя Богородица и приснодѣвица Марью, и святыхъ ангель». Поширення звернення саме такими словами не знаходимо ні в староруських, чи згодом східнослов'янських взагалі, ні в польських (латинських) грамотах. Викликане воно, мабуть, специфічною для Володимира Васильковича глибокою повагою до якихось святынь. Знайти їх не важко. У посмертному слові (невідомого автора) над гробом Володимира Васильковича вказується, що спадкоємець Володимира закінчив почату Володимиром побудову (мабуть, реконструкцію⁶) кафедральної церкви «святая Богородица Марья» в столичному місті Володимирі і що саме це місто і його жителі передаються під опіку Богородиці: «Преда люди... и городъ святѣй, славнѣй и скорѣй на помощь хрестьяномъ святѣй Богородицъ»⁷. Далі, з Галицько-Волинського літопису (записи 1268 р.) за Іпатіївським списком довідуюмося, що, мабуть, найвизначнішим, найбільш «святым» монастирем у Володимирі був монастир «Михаила Великого», тобто «архістратига ангелів небесних». Звідси зрозумілі і «Богородиця», і «ангели», до молитов яких вдається при писанні грамот Володимир Василькович.

По-друге, в інтитуляції обох грамот, крім указання самого імені — «се азъ кнѧзъ Володимѣръ», підкреслюється походження по батькові і дідові «сынъ Васильковъ, внукъ Романовъ». По-третє, в цих грамотах немає санкції (кінцевого закляття). Відсутність її в першій грамоті — загальнодержавного значення — зрозуміла. Вражає лише брак закляття в другій грамоті, за своїм значенням приватно-юридичного характеру. Адже в подібних грамотах, відомих нам, воно вживалося.

⁶ А. И. Генсьорський. Назв. праця, стор. 35—37.

⁷ Іпат. 1289.

У другій з наведених грамот слід зазначити ще одну дуже цікаву структурну особливість. Після звернення «Въ имя Отца...» і безпосередньої інтитуляції «се азъ князь Володимѣръ...» подається найменування акту («пишу грамоту») і лише потім зміст акту («далъ есмь княгинѣ...»).

Цікавим є те, що в першій грамоті вказується на написану аналогічну грамоту: «Другую же грамоту напсахъ брату своему такую же». Якому братові призначалась вона? Навряд чи Мстиславу Даниловичу. Йому, назначуваному спадкоємцю, передавалась основна грамота, яка й була оголошена володимирським городянам: «Созва бояры Володимѣръскыя... и мѣстичѣ Руссии и Нѣмци, и повелѣ... чести грамоту братну»⁸. Отже, ймовірніше, копія писалась для галицько-холмського князя Льва Даниловича, який був найстаршим у роді Романовичів і міг мати претензії щодо спадщини після Володимира Васильковича. Врученням Льву цієї копії Володимир намагався відразу припинити всякі посягання Льва⁹. З виразу «хочю и еще и княгинѣ: своей писати грамоту такую же» неясно: чи «такую же» означає, що одночасно пишеться для княгині копія цього ж документа, чи що підготовляється окрема грамота, зв'язана лише посередньо з нею. Не виключене останнє тлумачення його. У літописі друга грамота Володимира подається вслід за першою. Проте, можливо, тут справді йдеться про копію. Володимир хотів забезпечити виконання своєї волі щодо спадкоємства держави і з боку дружини, коли б вона вийшла вдруге заміж і стала висувати які-небудь претензії. Певно, літописець, маючи під рукою обидві грамоти, вмістив їх у літописі безпосередньо одну за одною. Звідси враження, що слово «такую же» може стосуватися другої грамоти.

Галицько-Волинський літопис подає цікаві відомості про юридичний процес, який передував написанню першої грамоти, тобто акта про передачу держави. Виявляється, що це питання треба було узгодити з татарськими ханами, які мали виступати гарантами договору. Сталася ця подія в присутності ханів Телебуги і Алгуя під час їх походу на Польщу в грудні 1287 р., про що Володимир повідомив Мстиславу: «Даю тобѣ, брату своему, землю свою всю и города, по своемь животѣ: а се ти даю при царих и при его рядъцахъ»¹⁰. Певно, хани дали згоду не лише на словах, а й оформили її відповідним документом, який не дійшов до нас. Саме тому, що згода татар була підкріплена письмовим документом, Мстислав-міг пригрозити князю Льву викликом татар, коли Юрій, син Льва, порушуючи заповіт покійного Володимира, захопив

⁸ Іпат. 1287.

⁹ Про те, що Лев мав претензії на частину спадщини, зокрема на Берестя, довідуємося із Галицько-Волинського літопису (Іпат. 1288).

¹⁰ Іпат. 1287.

Берестя, Кам'янець і Більськ: «Се же ти повъдаю, брате мой, не гая: послаль есмь возводить Татарь»¹¹.

Третя волинська грамота XIII ст., збережена Галицько-Волинським літописом¹², — це грамота Мстислава Даниловича, якою він наклав «ловчее» (особливий податок) на берестян за їх прихильність до Юрія під час захоплення ним Берестя:

«Се азъ кнѧзъ Мстиславъ. синъ королевъ. вноукъ Романовъ. оуставлю ловчее на Берестяны и въкы за ихъ коромолоу. со ста по двѣ лоукнѣ медоу. а по двѣ фвцѣ. а по патидцать десятквъ лноу. а по стону хлѣба. а по пати цебровъ фвса. а по ѣ. коуръ. а по толкоу со всѧкого ста. а на горожанахъ. д. гривни коунъ, а хто мое слово пороушить. астанеть со мною передъ Бѣмъ. а вонсалъ есмь въ літописець коромолоу ихъ.

Ця грамота написана безпосередньо після берестейського інциденту, тобто десь весною 1289 р.¹³, і внесена в Галицько-Волинський літопис або при закінченні його любомльської редакції, тобто, можливо, уже в 1289 р¹⁴, або, ймовірніше, при складанні пінської редакції його, тобто десь у 1302 або 1303 р.¹⁵

Грамота Мстислава Даниловича відрізняється від указаних грамот Володимира Васильковича тим, що, по-перше, в ній немає інвокації. Певно, в оригіналі вона була зазначена графічно (символічно) хрестом (+), якого літописець не позначив. По-друге, в цій грамоті висловлено санкцію (загрозу на випадок невиконання): «А хто мое слово пороушить, астанеть со мною передъ Богомъ». По-третє, у ній є своєрідна корaborація (завіряння документа), але висловлена лише опосередковано: вказано, що про бунт берестян та, ймовірно, покарання їх (ловчее) вписано в княжий «літописець» — «а вонсалъ есмь въ літописець коромолу ихъ».

Спільним в усіх трьох грамотах є те, що при імені князя, надавця документа (інтитуляції), вказується походження князя у формулі: при Володимирі — «сынъ Василковъ, внукъ Романовъ», при Мстиславі — «сынъ королевъ (тобто короля Данила), внукъ Романовъ», а імені князя-надавця передує вказівний займенник «се» та особовий «язъ» («азъ»), з якими узгоджуються дієслова в однині (даю, даль есмь, уставляю), тобто тут немає ніяких слідів так званого pluralis maiestaticus.

У цілому наведені грамоти несуть у собі своєрідний відбиток якоїсь «домашності», особливо друга грамота Володимира Васильковича та грамота Мстислава Даниловича. У другій грамоті князя Володимира, наприклад, зайвою здається така деталь, як вказівка на те, від кого й за які кошти дісталось йому село Березовичі,

¹¹ Іпат. 1289.

¹² Там же.

¹³ М. Грушевський. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису. Львів, 1901, стор. 72.

¹⁴ А. І. Генсьорський. Назв. праця, стор. 38, 54.

¹⁵ Там же, стор. 26.

передаване ним разом з монастирем св. Апостолів княгині. Вражає також чисто особисте роздратування: «А княгини моа по моемъ животѣ оже восхочеть в черничѣ пойти поидеть, аже не восхочеть ити а како еи любо, мнѣ не воставши смотрить что иметъ чинити по моемъ животѣ» (курсив наш.— А. Г.). Подібне особисте роздратування звучить і в грамоті Мстислава Даниловича: «А вопсаль есмь в лѣтописць коромолу ихъ». В офіційній грамоті вони зайві. Отже, складається враження, що тоді при княжому дворі не було спеціального канцелярського апарату, який виробляв усталені формулі актів. Цим займалися один-два писарі, на що вказується, зокрема, в Галицько-Володимирському літописі: «Володимеръ же повель писцю своему Федорцу писати грамоты»¹⁶.

Виходячи із сказаного про названі волинські грамоти, доводиться ще раз переглянути питання про те, чи збереглися в будь-якому вигляді автентичні грамоти XIII ст., написані в Галичині. Відомо ряд грамот, підписаних іменем князя-надавця Льва Даниловича (1264—1301), які були вписані в метричні книги¹⁷. Проте дослідники точно встановили, що більшість з них — пізніші фальсифікати. Немає єдиної думки дослідників щодо автентичності лише кількох грамот.

Те, що з канцелярії князя Льва виходило чимало грамот-надань, не підлягає сумніву. Обумовлювалося це внутрішнім становищем Галицької держави, успадкованої Львом від свого батька Данила Романовича. Як подають хроніки, ще дід Льва, Роман Мстиславич, винищив багато галицької боярської верхівки, а батько, Данило Романович, довершив знищення її. Велика кількість маєтків, сіл залишилась без підвасальних володарів. Вони надавались новим володарям. Ці надання звичайно оформлялися грамотами. У той час містам надавалось магдебурзьке право, що також оформлялося грамотами. Отже, на нашу думку, не чим іншим, як тільки надзвичайно інтенсивною діяльністю канцелярії князя Льва, слід пояснювати появу в пізніший час ряду фальсифікованих грамот саме з іменем князя Льва як надавця. А втім можна погодитися з І. М. Каманіним, що в основі деяких з них лежать оригінальні загублені грамоти, які потім відновлялися по пам'яті або із зроблених заміток¹⁸.

¹⁶ Іпат. 1287.

¹⁷ Перелік їх з зазначенням місця зберігання й публікації див.: И. А. Линченко. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV вв. М., 1894, стор. 53—56. Про інші, невідомі Лінніченкові грамоти див.: Dr. Rgochazka. Lenna i maistwa na Rusi i Podolu. Kraków, 1907, стор. 5; М. Грушевський. Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва. — Записки Наукового т-ва ім. Шевченка, т. XIV, кн. 1. Львів, 1902, стор. 7—22; И. М. Каманин. Из истории подложных документов. Грамота Галицкого князя Льва. — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 20, отд. V. Заметки и известия. К., 1907, стор. 3—7; Najwcześniejsza wzmianka o wojtostwie w Przemyślu. Tysiąc lat Przemyśla. Kalendarz 1961—1965. (Przemyśl), 1961, стор. 43.

¹⁸ И. М. Каманин. Назв. праця, стор. 4.

Сумнів М. Грушевського щодо автентичності грамот Льва, даних Ходку Матутейовичу на село Хлопчиці, Дмитру Кадольфовичу на села Боратин і Добковичі та Ходку Бибелеському на село Бибелль і підтвердженіх королем Казіміром, правда, без наведення текстів (перша в 1360 р., останні в 1361 р.)¹⁹, на нашу думку, не вмотивований. Навряд чи тоді можлива була фальсифікація. Її викрили б інші можливі претенденти, в роді яких пам'ятали про надання, незалежно від того, чи було воно оформлено грамотою, чи ні. До того ж, як правильно зауважує І. А. Линниченко, і самі руські юристи XIV ст. при королівському дворі (або при старостах) легко зуміли б відрізнити автентичну грамоту від підробленої²⁰.

Таким чином, зрозумілим є інтерес до не вирішеного досі питання: чи є все-таки серед збережених (хай в копіях) грамот з іменем князя Льва як надавця автентичні? Полеміка між І. А. Линниченком і М. Грушевським з приводу автентичності окремих грамот не розв'язала цього питання.

Дискусія йде, головно, навколо трьох грамот:

1. Дарча кн. Льва Тутеню й Монтсіку на село Добаневичі, вписана в львівських гродських книгах під 1443 р.²¹:

«А се листъ княз[я] Ильвовъ на Добаневичъ. А се я князъ Левъ вызвали есмы в Литовъскоѣ землѣ два братънцы Тутеня и Монтсѣка, дал[и] есмы ѿма оу Перемыскоѣ волость село Добаневичъ и съ землею, и съ сѣножятими, и съ гаѣ, и съ дубровами, и с рѣкою, и ставомъ, и с потоки, и с криницами, со усѣми поборы, и с винам[и], и съ головинитѣством, и серпом, и с косам[и], и с млином, со усѣми ужитки, как есмы сам держяль. А дал есмъ ѿмъ у вѣк и дѣтем ѿхъ и унучатом ѿхъ и праунучатом ѿхъ; не надобѣ уступати ся на мое слово ником[у], а кто ся уступит, тотъ увѣдаеть ся со мною перед Быгомъ».

2. Дарча кн. Льва Кунату на села Риторовичі і Рогізно, підтверджена в латинському перекладі королями Володиславом Ягайлловичем (1434—1444) і Казіміром Ягайлловичем (1445—1492). Грамота вписана в литовську метрику IV (кн. 9, арк. 112 зв.) у 1564 р.:

«Ecce ego dux Leo dedi servitori meo Kunath militi duas villas in districtu Premisliensi videlicet Rythorowicze et Rogossno cum omni iure, cum capitalibus paenis, et mercis, et cum omnibus pratis, cum sylwa Radossow, pascuis aut zyrem, et dedi eidem perpetuo, et nullus se in hoc se intermittat, at quis se

¹⁹ М. Грушевський. Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, стор. 181.

²⁰ І. А. Линниченко. Грамоты галицкого князя Льва. — «Известия отделения русского языка и словесности». СПб., 1904, № 1, стор. 98.

²¹ Цю і наступні грамоти подаємо у читанні М. Грушевського. — Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, стор. 3 і далі.

in verbum meum intromiserit, iudicium nostri fiet coram Deo»²².

3. Дарча Льва Степану Лізді на села Гординя і Дорошево, підтверджена королем Сігізмундом Августом у 1557 р. і вписана в литовську метрику IV (кн. 9, арк. 309 зв.). До підтвердження цю грамоту подав власник с. Гордині Іван Гординський. Оригінал грамоти був написаний давньоруським правописом, а при підтвердженні транскрибований латинськими буквами²³:

«Ia knyass Lew wezwali iesmo z Litowskoie zyemly Stephana Lilda y dali esmo iemu w Samborskiei wolosthy seło Hordinye, a druhoie Dorozewo ze wssymi wsith/k/y, y ziemlyei, y syenoziatmy, y z dubrowamy, y z liessamy, z bortnicí, s soczem, z rekamy, zo mlynom, z ozierom, s potoky, z kryniczamy, z wyniamy a zo wsemu prawy, tak iako iessmi ssamy dzierzeli, tak dali esmo yemu na wyeky, a nye nadobye sie w tole nykomy wступowaty, a kto ssie wступith, sząd budziec s nyem pyered Bogem».

Вперше заперечив автентичність всіх цих грамот М. Грушевський. Він розпочав з аналізу першої, яка з'явилася так: шляхтич Дмитро Боратинський (князь?) у лютому та березні 1443 р. пред'явив претензії на село Добановичі, показавши акт купівлі цього села від Яцка з Добановичів і цю грамоту. Оскільки тогодчасна дідичка Добановичів опротестувала ці акти, М. Грушевський поспішив зробити висновок, що обидві грамоти були сфальсифіковані²⁴. Проте в цій історії багато неясного. По-перше, навіщо була потрібна Боратинському ця грамота, якщо зовсім певно справу могла вирішити сама купча, коли б її не опротестували. А втім незрозуміло, чому дідички Добановичів все-таки погоджувались на полюбовний суд²⁵. Якби обидва документи були сфальсифіковані, отже, не мали під собою ніяких підстав, то не було б потреби погоджуватися на полюбовне розв'язання суперечки. Значить, де в чому претензії Боратинського мали певну підставу.

Далі, М. Грушевський не задумався над питанням, яке саме собою напрошувалось: чому Боратинський, підроблюючи грамоту, вказав у ній не на одного якогось предка, якому князь Лев мав

²² В давньоруському оригіналі ця грамота звучала приблизно так: «Се язъ князъ Левъ даль есмъ слузъ моему оружику Кунату два села у Пере-мышлескоѣ волости, а се Риторовичи а Рогозно съ всѣми правы и съ голо-внинтьствомъ, и с винами, и съ всѣми луками, и съ лѣсомъ Родищевомъ, и съ паствинами а жиромъ. А даль есмъ ему въ вѣкы. А не надобѣ ся никому вступати, а кто ся вступить у слово мое судъ будеть с нами передъ Богомъ». Латинське tituli перекладаємо словом «оружънику», спираючись на вислів із Галицько-Волинського літопису під 1240 р.: «҂ако можеши без повеления княжа отдати ю сима [двом селянам], яко велиции князи держать сию Коломою на раздавание оружи никомъ» (Іпат. 1240).

²³ М. Грушевський. Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, стор. 3—4.

²⁴ Там же, стор. 6.

²⁵ Там же.

надати Добановичі, а на двох — Тутенія і Монтсіка? ²⁶ Чи не тому, що він не міг цього зробити, бо так було в грамоті, яку справді одержав від своїх предків. Отже, а priori справу Боратинський — дідички Добановичів можна скоріше уявити собі так: якщо купчу, можливо, і сфальсифікував Боратинський, то грамота була автентичною. Рід Боратинських виводив себе від одного з «братьєньків», а рід дідичок, мабуть, — від іншого. Про це знали дідички Добановичів. Якимсь чином в їх руки потрапили Добановичі, але згідно з грамотою й Боратинський мав на них якесь право. Тому крім купчої Боратинський пред'явив грамоту, а дідички Добановичів погоджувались на полюбовний суд.

Підкріпити наш погляд на цю справу і на грамоту можна таким: коли б Боратинський справді сфальсифікував грамоту, то навіщо б йому було посылатись як на свого обдарованого предка на якогось вихідця з Литви та ще викликаного? Чи не простіше було б покликатись на якусь видуману місцеву особу, що звучало б навіть правдоподібніше?

Більш переконливими були заперечення М. Грушевським можливості існування за часів Льва деяких фактів, на які вказується в грамоті: по-перше, практики роздачі князем земель з умовою несення певної служби; по-друге, так званого домініального суду, тобто права власника маєтку судити своїх підданих ²⁷. Щодо першого, то нам здається цілком правильною думка І. Линниченка, що той порядок у відносинах між князем і дружиною, який існував у північній Русі та в Литві в XIV ст., у Галицькій Русі міг бути вже у XIII ст. ²⁸ Що ж стосується домініального суду, то треба брати до уваги те, що Галицьке князівство знаходилося постійно під сильним перехресним впливом тих відносин, які були в той час у сусідніх Польщі й Угорщині. Право повного домініального суду князі надавали, мабуть, лише в особливих випадках, як і в тогочасній Польщі. Наприклад, з 10 дарчих грамот краківського князя Болеслава Стидливого ²⁹, з яким Лев знаходився в близьких стосунках, лише дві дають це право сандомирському підкамерарю Микулину ³⁰ та краківському канцелярію Прокопію ³¹. Причому

²⁶ Пор. грамоту 3, в якій як предок Івана Гординського вказується лише один — Степан Лізда.

²⁷ М. Грушевський. Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, стор. 18—19.

²⁸ І. А. Линниченко. Грамоты галицкого князя Льва, стор. 98. Про те, що в XIII ст. князі в Галицькій державі роздавали маєтки за службу або з обов'язком служби, свідчить Галицько-Волинський літопис: «Великі князи держать... Коломию на раздавание оружъникомъ» (Іпат. 1249). Ясно, що князі давали Коломію «оружъникомъ» для того, щоб вони виконували військову службу.

²⁹ Kodeks dyplomatyczny Małopolski 1178—1386. Monumenta medii aevi historica, t. III. Kraków, 1876.

³⁰ Там же, стор. 105—106, № LXXXVIII, грамота 1275 р. на с. Лагевниця.

³¹ Там же, стор. 112—113, № XCIV, грамота 1278 р. на с. Чистобжеги.

в першій ясно зазначено, що воно надається як виняток — *de speciali autem gratia*, тобто як вияв особливої ласки. А втім ще в 1366 р., коли шляхтичі герба «Топор» просили короля Казіміра Великого підтвердити їм право домініального суду над селянами (*comitibus fide dignis*), вони мусили довести з допомогою свідків (*cum testimonibus fide dignis*), що справді мали його раніше³². Таким чином, не суперечило б тогочасній юридичній практиці їй в Галицькому князівстві, якби князь Лев надав право домініального суду, як виняток, тим чи іншим особам, особливо ним самим викликаним. Отож вказівка дарчої грамоти Тутенію й Монтецку на домініальний суд не свідчить проти її автентичності.

Свідченням автентичності грамоти є деякі структурні й лексичні особливості її, передусім та початкова фраза грамоти, яка викликала у М. Грушевського особливе недовір'я: «А се листъ княз[я] Ильзовъ на Добановичъ». Неможливо, щоб будь-який фальсифікатор XV ст. так розпочинав документ. Тоді усталися певні відомі нам дипломатичні моделі, а тому чогось подібного фальсифікатор у них не міг знайти. Зате ця початкова фраза і такі початкові фрази грамот XIII ст., як «се азъ князъ Володимъръ сынъ Василковъ, внукъ Романовъ пишу грамоту, даль есмъ»³³, «а рядъ мои съ немъци таковъ, аже боудоуть»³⁴, дуже подібні. Тому, коли ми в підтвердженні короля Казіміра Ходку Бибельському (1361 р.) знаходимо вислів «князя Львовы листы»³⁵, то чи не тому, що канцелярія Льва випускала деякі грамоти, починаючи їх фразою «а се князя Ильзовъ листъ». Що ж до такої структурно-сintаксичної особливості, як сполучення підмета в однині (язъ) з *pluralis maiestaticus* при-судка («взывали есмы», «дали есмы»), то це — лише дань копіїста XV ст. навичкам свого часу. Давньоруські грамоти XIII ст. не знають *pluralis maiestaticus*³⁶.

Далі, з лексичного боку привертають увагу слово «головинитство» і словосполучення «[cl] серпомъ и с косам[и]» в значенні «з повинністю жатви і косіння». Вказане слово зафіксоване лише в «Руській Правді» (у зближенні формі «головничество»³⁷) і в розглядуваній нами грамоті. Навряд чи в XV ст. це слово у такій формі було широко відоме і фальсифікатор міг скористатися ним. У той час Галичина входила до Польського королівства, де діяли

³² Kodex dyplomatyczny Małopolski 1178—1386. Monumenta medii aevi historica, t. 111. Kraków, 1876, № CCLXXXVIII, стор. 343—344.

³³ Див. вище грамоту Володимира Васильковича своїй дружині. Наведеної у ній перед тією фразою інвокації могло й не бути.

³⁴ Пор. договір невідомого смоленського князя з Ригою і Готським берегом (Смоленські грамоти XIII—XIV веков. М., 1963, стор. 10).

³⁵ Akta grodzkie i ziemskie, t. 1. Lwów, 1868, 5.

³⁶ А втім у цій самій грамоті дещо далі не вжито *pluralis maiestaticus*: «а даль есмъ ёмъ у въкъ».

³⁷ Уже в Синодальному списку (Судъ Ярославль Володимеричъ), И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. 1, стор. 554; Правда Русская. Учебное пособие. М.—Л., 1940, стор. 18—19.

інші юридичні статути, наприклад Вісліцький статут Казіміра Великого, в якому це слово вживається у формі «головное»: «А будет ли ранен тотъ а либо добить што жита борониль, тогда имъеть дѣтъ его... раны платить, а любо головное з винами преречными нашими»³⁸. Зате цілком природним є вживання цього слова у вказаний формі за часів кн. Льва, коли єдиним юридичним статутом була «Руська Правда».

Словосполучення «[c] серпомъ и с косам[и]» з указаним значенням не зафіксоване в старопольській мові. У переносному значенні слово *kosa* знаходимо в актах 1425 р., але в значенні «косар» (*szedm coss na gego lanką poslal*)³⁹. Для пізнішого часу польський словник подає також значення *koszenie*, тобто косіння⁴⁰, але значення «повинність косити» він не фіксує. Слово *siegr* подається в словниках старопольської мови лише в прямому його значенні. Таким чином, є певні підстави твердити, що переносні значення слів «серп» і «коса», в тому числі й словосполучення «[c] серпомъ и с косам[и]» в значенні «з повинністю жатви і косіння», утворилися на давньоруськім ґрунті і потім в певній мірі впливали на малопольський діалект. Отже, навряд чи фальсифікатор XV ст. міг скористатися ними з польської мови.

З другого боку, ніяка інша давньоруська чи староукраїнська грамота не вказує у такій формі на повинності селян⁴¹. Щось подібне знаходимо лише в латинських дарчих грамотах Польщі XIII ст. У дарчій грамоті Болеслава Стидливого краківському канцелярію Прокопію 1278 р. вказується, що селяни села Чистобжеги звільняються від всяких повинностей на користь краківських «кастеланів і палатинів»: *reced, rouod, strosa, powóz* та ін., зокрема від *a falconibus* (серпової повинності)⁴². Звідси можна зробити висновок, що практика зазначення в дарчих грамотах таких повинностей, які подибуємо в аналізованій грамоті, йде від XIII ст.

Вся інша лексика досліджуваної грамоти не була чужою давньоруській мові XIII ст. Дещо непевними є слова «братьець», «ужитки» (= пожитки), «листъ» (в значенні «грамота») і «ставъ».

³⁸ Див. картотеку матеріалів для історичного словника української мови в Інституті суспільних наук у Львові. У XV—XVI ст. це слово в юридичних актах звучить у формі *головщина*. И. И. Срезневский. Назв. праця, т. 1, стор. 544.

³⁹ *Słownik staropolski*, t. III, z. 5 (18). Wrocław — Warszawa — Kraków, 1962, стор. 354.

⁴⁰ *Słownik języka polskiego*, ułożony pod redakcją Jana Karłowicza. Warszawa, 1900—1919, слово *kosa*.

⁴¹ Подібне словосполучення знаходимо в люстраційному акті Київської землі близько 1471 р., а саме «ходити с топором і косою», тобто «виконувати повинність рубки й косіння»: «а которая вою выседели тые подимщину даютъ, с топоромъ и косою ходять» (див. картотеку матеріалів для історичного словника української мови в Інституті суспільних наук у Львові).

⁴² *Falcon-nis* означає одночасно женця й косаря.

Перше слово відоме І. І. Срезневському з хроніки Костянтина Манасії XIV ст., друге — з грамоти галицького старости Оти 1351 р., третє є в підтверджувальній грамоті Казіміра Великого Ходку Біbelському 1361 р. Не віриться, що цих слів у даному значенні не вживали в XIII ст. на території Галичини, якщо взяти до уваги постійні мовні польсько-руські взаємопливі того часу (пор. старопольське *bracieniec*, *użytki*, *list*⁴³). Не так уже й віддалена половина XIV ст. від другої половини XIII ст., щоб у лексиці відбулися якісь значні зміни. Те саме можна, певно, сказати про слово «ставъ». Слово «стависче» зафіксоване вже в 1322 р. в грамоті Любартя Гедиміновича церкві Івана Богослова в Луцьку⁴⁴, слово «ставъ» знаходимо в купчій грамоті 1359 р. Петра Радцювського⁴⁵.

Не суперечать ступеневі розвитку мови XIII ст. і морфологічні форми грамоти. Переписувач XV ст. лише в деяких випадках поступився правописові свого часу (заміна «и» на «ъ» після ј — «ъма», «съ гаъ» і т. д.— та після м'якого «ч» — «листъ на Добановичъ»; вживання «и» замість «ъ» і навпаки: «оу Перемыскоъ волость, съ съножжатими» та ін.). Отже, враховуючи все сказане, доходимо висновку: грамоту Тутеню и Монтсіку треба безумовно визнати автентичною грамотою князя Льва.

Наважуємося також визнати автентичною й другу грамоту кн. Льва — Кунату. У латинському перекладі грамоти, в якому вона дійшла до нас, немає нічого несумісного з мовними особливостями XIII ст. Слово «жиръ» (= пасовище) знане ще до XIII ст.; слово *militi* mi, посилаючись на Галицько-Волинський літопис, переклали словом «оружънику». Згідно з практикою давньоруських грамот XIII ст. не знаходимо у ній і *pluralis maiestaticus*.

Більш неясною є третя грамота — дарча князя Льва Степану Лізді. Вона з'явилася дуже пізно (в 1587 р.), після підтвердження короля Сігізмунда Августа в 1557 р. Вона має нехарактерний для XIII ст. *pluralis maiestaticus*: «Ia... Lew wezwali iesmo, ...dali iesmo, ...iako iesmi ssam i dzierzeli, tak dali iesmo...» На ній дуже позначився вплив польської фонетики (*wezwali*, z *Litewskoie*, *szad*) і морфології (w *Samborskiei*, *pyered* *Bogem*, kto *ssie wstupit*; можливо, *wstupowati*; пор. польське *wstępować*. У грамоті Тутеню маємо «уступати ся»). Крім цього, у ній є нехарактерні для XIII ст. форми перфекта (*weswali iesmo*, *dali iesmo*; у XIII ст. писалося *iesmy* чи *iesmi*). Нехарактерною для XIII ст. є форма *z liessantu* замість *z liessy* (=лъсы); викликає підозріння не зафіксована для XIII ст. «Самбірська волость» і те, що ця грамота щодо форми і стилізації схожа на грамоту, дану Тутеню.

⁴³ Słownik języka polskiego, ułożony pod redakcją Jana Karłowicza. Warszawa, 1900—1919.

⁴⁴ Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. VI. К., 1883, № 2.

⁴⁵ В о л . Р о з о в . Українські грамоти, т. I. XIV в. і перша половина XV в. К., 1928, № 10.

Усе сказане ставить автентичність цієї грамоти під великий сумнів. Проте є окремі міркування, які розсіюють його. Наприклад, якщо припустити, що всі ці три грамоти, так подібні між собою формою й стилізацією, були сфальсифіковані, то важко уявити собі, щоб протягом понад століття існувала фабрика підробок, яка б незмінно додержувалась однієї дипломатичної і мовної моделі. Це стає зрозумілішим, якщо визнати, що всі вони складалися в канцелярії Льва. Тепер щодо Самбірської волості. Академік І. П. Крип'якевич вказує, що вістку про Самбірську волость маємо з 1375 р. У XIV ст. тут ніхто не утворював нових волостей, значить, тогочасний адміністративний поділ, зокрема й появу Самбірської волості, треба відносити до княжого періоду, найімовірніше до другої половини XIII ст., тобто до часів Льва⁴⁶. Щодо лексики, то вона повторює лексику грамоти Тутеню, тобто відповідає лексиці XIII ст. Привертає лише увагу слово «соچ» (чоловічий рід: *s soczem*). В одній з молдавських грамот 1428 р. знаходимо слово «сочъ», але воно жіночого роду і означає називу місцевості⁴⁷. А значення цього слова в даній грамоті — «ловище». Воно з'язане з мисливським словом «сочити» — оточувати або вистежувати, яке знаходимо в грамоті 1499 р., внесений у Литовську метрику: «И Федко мовил перед нами штоjkъ тыи люди зъдавна сочники бывали того двора любецького зверъ сочывали на тых пановъ»⁴⁸. У цьому ж значенні це слово відоме й в сучасній українській та російській мовах⁴⁹. Мисливський відтінок у значенні слова «сочи

⁴⁶ І. П. Крип'якевич. Княжий Самбір і Самбірська волость. Літопис Бойківщини, Х. Самбір, 1939, стор. 26 і далі; Теофіль Коструба. Самбірське епіскопство в часах князя Льва. — Літературно-науковий додаток «Нового часу». Львів, 1939, ч. 15. Вкажемо тут і на міцну традицію, яка пов'язує останній період життя кн. Льва з Самбором, та на традицію про якогось його дядька Лавра — звідси Лаврівський монастир у Старім Самборі (М. Грушевський. Історія України-Руси, т. III. Львів, 1900, стор. 557—558). Чи не для цього Лавра Лев утворив Самбірську волость і чи не був він дядьком Льва по лінії жінки Шварна, жонатого на дочці литовського князя Міндовга (Г. А. Власьев. Потомство Рюрика, в. I. Петроград, 1918, стор. XI), що якийсь час був володарем Литовської і Холмської держави. Далі, чи не є вказані в першій грамоті Тутеній і Монтсік часом синами Шварна, племінниками Льва, які залишилися в Литві при матері, а Лізда й Конут — колишні литовські дружинники Шварна. До речі, у праці І. І. Срезневського і старопольському словнику (*Słownik staropolski*, t. I, z. 3. Warszawa, 1954) на основі актів з XIV—XV ст. слово «братьньцы» тлумачиться як «брать». Коли ж візьмемо до уваги такі похідні, як *siostra* — *siostrz*-епієс (польське: син сестри), брат — брат-анец (болгарське: син брата), то можна допускати, що слово «братьньцы» у XIII ст. на території Галичини мало й інше значення — «син брата». Якщо це так, тоді зрозуміло, чому Лев викликав Тутеня і Монтсіка з Литви. Він викликав своїх племінників.

⁴⁷ Documentele moldovenești de la Stefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchescu, vol. I. Jași, 1932, стор. 209.

⁴⁸ Центральний державний архів давніх актів, ф. Литовська метрика, книга записів № 5, арк. 110—110 зв.

⁴⁹ Б. Грінченко. Словарик української мови. К., 1909 («наш кіт мишу сочить»).

ти» виник ще в давньоруський період, на що вказує його поширення в українській і в російській народних мовах. Тоді ж, мабуть, з'явилося слово «соч» у вказаному значенні, а також слово «осочник» чи навіть «сочник»⁵⁰. Отже, його знали і в XIII ст. Щодо слова «бортник» (*z bortnici*), то тут йдеться не про якусь суспільну категорію людей-бортників, про що сперечалися І. А. Линниченко⁵¹ та М. Грушевський⁵², а про «пасіки» (з пасіками).

Таким чином, якщо деяке підновлення морфологічних форм та інші зміни в фонетиці під польським впливом віднести на рахунок вписувача грамоти, то грамоту можна визнати автентичною. Однак найважливішою причиною, що схиляє нас до цього визнання, є одна особливість, на яку дослідники не звернули уваги, а саме: усі завідомо фальшиві грамоти Льва мають характерне поширення в інтитуляції — при імені князя завжди вказується «сынъ короля Данила» (в латинських перекладах — *filius regis Danielis, dux Russiae* чи *dux terrarum Russiae filius regis Danielis*; в польських перекладах — *Daniela syn i t. d.*). Лише розглянуті нами три грамоти не мають такого поширення, що цілком відповідає відзначенню Галицько-Волинським літописом гордому характерові князя Льва, який для підкреслення своєї величини вважав непотрібним посилатись на історичне значення свого батька чи діда. Інакше, як ми бачили, поступив його брат Мстислав. Поширені інтитуляції саме його грамот послужила, мабуть, за взірець пізнішим фальсифікаторам грамот кн. Льва.

За цією ознакою довелося б, певно, визнати автентичною ще одну грамоту кн. Льва, опубліковану нещодавно в перемишльському календарі⁵³, яка також не має поширення в інтитуляції, — акт продажу князем Львом перемишльського війтівства предку шляхтича Миколи Балицького Івану. Акт вписано в лавничу книжку м. Перемишля за дорученням суду. На жаль, автори публікації не вказують, в якому році вписано цей акт. Невідомо також, чи цей, як назначають вони, «руський» акт вписано в давньоруському звучанні, чи в латинському перекладі. Видавці календаря подали його в перекладі на сучасну польську мову:

«Ja książę Lew sprzedałem wójtostwo w Przemyślu Janewi i Łaciński (kamienny) kościół świętego Mikołaja na prawo niemieckie, a ten za powyzsze dał dwie grzywne gotówkę i czterdziestu postawów sukna «szynyth» a sprzedałem jemu aby stosował wobec swoich prawo niemieckie. Żaden inny wójt nie

⁵⁰ Улюстрації Київської землі близько 1471 р. читаємо: «...а в томъ селе четыри слуги сочники» (карточка матеріалів до історичного словника української мови в Інституті суспільних наук у Львові).

⁵¹ І. А. Линниченко. Грамоты галицкого князя Льва, стор. 102.

⁵² М. Грушевський. Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, стор. 3; його ж. Єще о грамотах кн. Льва, стор. 275—276.

⁵³ Tysiąc lat Przemyśla. Kalendarz 1961—1965. Przemyśl, 1961, стор. 43.

powinien sądzić tylko wymieniony wójt na mocy prawa wójtowskiego i nikt zapozywać do żadnego innego sądu tylko wymienionego, a ów winien rozsądzać według prawa albo na mocy władzy wójtowskiej. Ludzi cywilnych nikt nie winien sądzić tylko wójt prawem teutońskim.

Sprzedałem jemu wiecznie i na wieki aby zaś przetrwała pamięć o powyższych przewiesilem pieczęć moją wobec Boga».

Цей текст переклав на українську мову О. В. Маркевич⁵⁴, не сумніваючись, мабуть, в автентичності грамоти. Проте доки не опубліковано оригінального тексту, вписаного в лавничу книгу Перемишля, важко сказати, чи ця грамота князя Льва автентична, чи фальсифікат.

A. I. Генсерский

ИЗ КОММЕНТАРИЕВ К ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОЙ ЛЕТОПИСИ (Волынские и галицкие грамоты XIII в.)

Резюме

Из грамот XIII в., написанных в Галицко-Волынском княжестве, достоверны только три «волынские», сохранившиеся в списках Галицко-Волынской летописи: князя Владимира Васильковича (две) и князя Мстислава Даниловича (одна). Анализ этих грамот приводит автора к выводу, что при дворе этих князей не существовало постоянной канцелярии, в которой были бы выработаны определенные формулы документов, и потому эти грамоты носят отпечаток некоторой «домашности».

Почти все «галицкие» грамоты, связанные с именем князя Льва Даниловича, считаются подложными. Однако нельзя сказать этого с полной уверенностью о трех дарственных грамотах Льва: Тутению и Монтсеку, Кунату (сохранилась в латинском переводе) и Стефану Лизде. Особенности языка и содержания, а также некоторые другие, главным образом отсутствие только в них расширенной интитуляции, так характерной для всех заведомо подложных грамот Льва (указание при имени Льва на происхождение от отца и деда и т. п.), склоняют автора признать эти грамоты аутентичными. Возможно, автентичной является и грамота Льва, выданная перемышльскому войту Ивану Балицкому и опубликованная недавно в переводе на современный польский язык в перемышльском календаре 1961 г. Она тоже не имеет в интитуляции расширения. Признав эти грамоты аутентичными и принимая во внимание подтверждение польскими королями в середине XIV в. целого ряда грамот Льва (без приведения текста), следует думать, что при дворе кн. Льва действовала постоянная канцелярия, из которой выходили по выработанной уже модели соответствующие акты государственного и частного значения.

⁵⁴ О. В. Маркевич. Печатки міст Галичини як історичне джерело.—Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966, стор. 227.